

מה פשר היעדרות הממד החברתי מ"אסטרטגיית צה"ל"?

סטיוארט כהן

לפני כמעט 2,500 שנה קבע "אבי ההיסטוריונים", הרודוטוס היווני, את אחד הכללים החשובים ביותר בחקר העבר: לעולם אל תסתפק בקריאת תוכנה הגלוי של תעודה – הטקסט שהמחבר בחר לפרוס לפני קוראיו. לעיתים קרובות חשוב לא פחות מה שאין בה – אותן התייחסויות שהקורא הסביר היה מצפה למצוא במסמך, אולם משום מה (וזה הנעלם הגדול) אינן מוצאות בו כל ביטוי. לכן חובה להקשיב לשתיקותיו של המחבר לא פחות מאשר לאמירותיו.

כללו זה של הרודוטוס רלוונטי ביותר בנוגע למסמך "אסטרטגיית צה"ל". התעודה הזאת ראויה להגדרה "היסטורית" הן בזכות ראשוניותה והן בזכות רוחב יריעתה. לטענת מחבריה היא מספקת תמונה מקיפה ועדכנית של קשת האתגרים האסטרטגיים – המסורתיים והחדשים – המשפיעים על תפיסת הפעולה של צה"ל ועל תהליכי בניין הכוח הנגזרים מהתפיסה הזאת. אולם למרות אורכו היחסי של המסמך (יותר מ-8,000 מילים בגרסה שהותרה לפרסום) אין בו כל התייחסות לסביבה החברתית שבה פועל צה"ל. אפילו מונח היסוד "חוסן לאומי", שהתחיל להופיע דרך קבע בסקירות צבאיות לאומיות בעולם המערבי כבר בתקופת נפוליאון, אינו נזכר. בולטת עוד יותר בהיעדרה היא התייחסות, ולו ברמז, לעובדה שהכוח המזוין הישראלי מושתת על היותו "צבא העם" – מטבע לשון שאותו אימצו מפקדי צה"ל לדורותיו כדי להבליט ולשבח את עוצמת הקשר בין לובשי המדים לבין החברה האזרחית שלמענה הם מוכנים להיהרג ולהרוג.

ההתעלמות הטוטלית הזאת של "אסטרטגיית צה"ל" מהממד החברתי של העשייה הצבאית היא בוודאי מכוונת, והיא כנראה תוצאה של גישה המתיימרת לשקף נקודת תצפית צבאית-מקצועית טהורה. ניתן לשער שמחברי המסמך ניגשו לעבודתם על סמך שתי הנחות יסוד: הראשונה, שבמוקד התעניינותם צריך לעמוד הממד המבצעי-מקצועי

של העשייה הצבאית; השנייה, שניתן לנתק, הן במחשבה והן בפועל, את הממד הזה ממרכיביו החברתיים.

את ההנחה הראשונה אפשר לקבל, בפרט כאשר מדובר במסמך שהופק כולו בתוך המסגרת הצבאית ושייעודו העיקרי הוא מתן הנחיות אופרטיביות למשרתים במערכת הזאת. על ההנחה השנייה, לעומת זאת, ניתן לחלוק. כבר ב-1953 קבע דוד בן-גוריון, מנסחה של האסטרטגיה הישראלית הלאומית, הצבאית והמדינית כי "ביטחוננו, כידוע, לא תלוי בצבא בלבד. גורמים לא צבאיים יכריעו לא פחות מגורמים צבאיים... ועל הכול הליכוד והרוח של העם".¹ האם התובנה הזאת נעלמה מעיני מחבריה של "אסטרטגיית צה"ל"?

החידה הזאת מתחדדת עוד יותר כאשר משווים את "אסטרטגיית צה"ל" למסמכים מקבילים שפירסמו בשנים האחרונות כמה צבאות מערביים. המסמכים האלה כוללים הכרה מפורשת בכך שלא רק תנאים מבצעיים קובעים את גבולות האפשרי, ואף הרצוי, של העשייה הצבאית, וכי השפעתם של הגורמים החברתיים הולכת וגוברת. משום כך מודגש בפרסומים האלה שהשמירה על קשרי האמון ההדדיים בין הכוחות המזוינים לבין הציבור כולו היא משימה צבאית מהמדרגה הראשונה. כך, למשל, במסמך בשם "מדריך תכנון אסטרטגי של הצבא" (Army Strategic Planning Guidance), שאותו מעדכנת מדי שנה מפקדת צבא היבשה בארה"ב, נכתב:

"הצבא צריך גם לשמר את האמון בין החייל, הצבא והעם האמריקאי. זהו הבסיס של המקצוע הצבאי. הצלחתו העתידית של הצבא תתבסס על קיומו של האמון ההדדי הזה".²

בבריטניה מודגשת עוד יותר חשיבותם של קשרי הגומלין בין הצבא לבין החברה. כבר בשנת 2000 הייתה השמירה על "האמנה" בין הציבור האזרחי לבין קהילת אנשי הצבא מרכיב מרכזי של ההנחיות האסטרטגיות שפירסם המטה הכללי של הכוחות הבריטיים. ב-2011 נכלל מסמך כתוב בשם "אמנת הצבא" (The Army Covenant) בחקיקה פרלמנטרית שבה מפורטים העקרונות המוסריים והתרבותיים שעליהם מושתתת מערכת החובות והציפיות ההדדיות בין לובשי המדים לבין הציבור בכללותו.³ גם במדינות מערביות אחרות החלו צבאות – לעיתים בעידוד ממשלותיהם ולעיתים ביוזמתם שלהם – לכלול נוסחאות דומות במסמכי היסוד האסטרטגיים שהם מפרסמים מעת לעת.⁴

קל לזהות את התהליכים שחייבו את ההתפתחויות האלה. כבר ב-1979 פירסם ההיסטוריון הצבאי הבריטי הנודע מייקל הווארד מסה בשם "הממדים הנשכחים של האסטרטגיה", ובה סקר את תולדות המלחמות של המאה ה-20 ממלחמת העולם הראשונה ועד מלחמת וייטנאם. לטענתו, הוכח בסקירה הזאת עד כמה מושפעות

תוצאותיהם של עימותים צבאיים מגורמים חברתיים, ובראשם נכונות הציבור לספוג אבדות בשדה הקרב ובעורף ותמיכתו במטרות המאבק ובלגיטימיות של צורת ניהולו. צבא המתעלם מהלקח הזה, הזהיר הווארד, מסתכן בנפשו.⁵

דבריו של מייקל הווארד קיבלו משנה תוקף בעקבות השינויים המהפכניים שהתרחשו לקראת סוף המאה ה-20: הרגישות לאבדות הלכה וגברה, והתחולל שבר ביחסים בין צבאות לחברותיהם, במיוחד במערב אירופה ובצפון אמריקה.⁶ צבאות שבמשך דורות רבים נהנו מהוקרת החברה, שאיפשרה להם גישה כמעט בלתי מוגבלת למשאבים האנושיים והלאומיים, הפכו בחברות המערביות האלה מושא לבקרה ציבורית הולכת ומתהדקת ולביקורת פומבית גוברת. משמעותם של אלה הייתה הידוק הפיקוח האזרחי המוסדי והחוץ-מוסדי על הכוחות המזוינים.⁷

האקלים החברתי החדש הביא, בין היתר, להגדרה מחודשת של המותר ושל האסור בעשייה הצבאית המבצעית. צבאות ארה"ב ובריטניה, למשל, שנשלחו שוב ושוב לשדות קרב בעיראק ובאפגניסטן לאחר 2003 נאלצו להתמודד עם ניסיונות קולניים חוזרים ונשנים של קבוצות ושל מוסדות להציב גבולות לחופש פעולתם בעת לחימה. דוגמה נוספת: משפחות החיילים דרשו שיקריהם לא יישלחו לקרב ללא אמצעי מיגון אפקטיביים יותר, ובו בזמן החמירו בתי משפט אזרחיים עם חיילים שהורשעו בהתנהגות לא נאותה כלפי לוחמי אויב שבויים.⁸

לכל המאוחר באמצע שנות ה-90 הבינו חברי המטה הכללי של צה"ל שגם בישראל מתהווה סביבה חברתית חדשה בעלת השפעה פוטנציאלית על הצבא. הראשון שהעז להצביע בפומבי על כך היה הרמטכ"ל ה-15, רב-אלוף אמנון ליפקין-שחק, שהודה ברבים כי

"הקשר הבלתי אמצעי בין צה"ל לבין החברה האזרחית, שהיה נשמת אפו של הצבא, חלק מהייחוד שלו ומרכיב בעוצמתו, הקשר הזה הפך למעיק, לא תמיד ענייני, קצת חונק".⁹

יורשו של ליפקין-שחק בתפקיד, רב-אלוף שאול מופז, לא הסתפק באמירות כלליות. בשיתוף עם המכון הישראלי לדמוקרטיה בירושלים הוא יזם במהלך השנים 2000-2002 סדרה חלוצית של מפגשים בין קציני צה"ל בכירים לבין דמויות בולטות בציבור הישראלי. השם שניתן ליוזמה הזאת היה "פרויקט צבא-חברה", ומטרתה הייתה, בין היתר, לעמוד על "שאלת מחויבותה של החברה הישראלית כלפי צה"ל".¹⁰ הפורום הזה הקדיש ימי עיון נפרדים לדיונים גלויי לב וגלויים לציבור בנושאים כמו: החוזה בין צה"ל לבין החברה הישראלית, שירות החובה והמילואים בצה"ל, שירות נשים, כבוד האדם בצה"ל, מוסר, אתיקה ומשפט בלחימה, צה"ל והתקשורת.

בשנים הראשונות של המאה ה-21 עוד ניתן היה לטעון שהשפעתם הגוברת של שיקולים חברתיים על צה"ל מורגשת בעיקר בתחומים ארגוניים "רכים", שאינם קשורים ישירות לגרעין ה"קשה" של העשייה הצבאית – הפעלת הכוחות בשדה הקרב. בין אלה ניתן היה למנות תמורות כמו: פתיחת מגוון רחב יותר של תפקידים צבאיים לנשים, ההגדרה המחודשת של היחסים בין דובר צה"ל והצנזור הצבאי, מחד גיסא, לבין כלי התקשורת לסוגיהם, מאידך גיסא, ואפילו ההגבלות שהטילה הכנסת, באמצעות חוק המילואים מ-2008, על יכולתו של צה"ל להעסיק משרתי מילואים בזמן שגרה. אולם מהר מאוד התברר למפקדי צה"ל שהאקלים החברתי המשתנה חודר עמוק יותר, עד כדי השפעה על אופן הפעלת הצבא כדי להשיג יעדים שקבע הדרג המדיני. באף לא אחד מהמבצעים המרכזיים שניהל צה"ל ב-20 השנים האחרונות (הלחימה בדרום לבנון, האינתיפאדה השנייה, ההתנתקות מרצועת עזה ב-2005, מלחמת לבנון השנייה, "עופרת יצוקה", "עמוד ענן" ו"צוק איתן") – ובאופן משמעותי הרבה יותר מבעבר – לא יכלו מפקדי הצבא להפעיל את כוחותיהם על סמך שיקולים מבצעיים "טהורים" בלבד. אדרבה, בשני העשורים האחרונים חויב הדרג הצבאי להתחשב יותר ויותר לא רק באילוצים שמקורם בדרג המדיני ובמשפט הבינלאומי, אלא אף – ולעיתים בעיקר – באילוצים שמקורם באקלים האזרחי, כפי שהשתקף בתקשורת וברשתות החברתיות לסוגיהן.¹¹

השינוי הזה היה כה בולט, עד שבדיעבד הפנו כמה ממפקדי צה"ל אצבע מאשימה כלפי אותו אקלים חברתי בבואם לתרץ את ריבוי הפעמים שבהן כשלה המערכת הצבאית באותן שנים בניסיונותיה להשיג "הכרעה צבאית מלאה וברורה" (שלפי הכתוב בעמוד 15 של "אסטרטגיית צה"ל" היא משימתה הראשונה). אחת הטענות שהועלו בהקשר הזה הייתה שהמערכת המשפטית חייבה את צה"ל להילחם "עם יד אחת קשורה מאחורי גבו" ולהימנע מנקיטת צעדים מבצעיים (כמו שימוש רחב יותר ב"סיכולים ממוקדים"), שהיו משיגים תוצאות חד-משמעיות יותר.¹²

טענה אחרת, נפוצה עוד יותר, הייתה שההתחשבות ברגישות-היתר של הציבור בישראל לנפגעים – בעיקר בקרב לוחמיו, אולם לעיתים גם בקרב אויביו – גוברת על שיקולים מקצועיים לכאורה. הטענה האחרונה הזאת עוברת כחוט השני בדברי קצינים בכירים החל מתת-אלוף (מיל') משה (צ'יקו) תמיר, שפיקד על יחידת אגוז בדרום לבנון בשנים 1997–1999 ("על אף שמעולם לא נאמרו הדברים במפורש, חילחלה אט-אט בקרב כל רמות הפיקוד ההבנה ששום דבר אינו שקול כנגד נפגעים"¹³), עבור דרך אלוף (מיל') אלעזר שטרן, ראש אכ"א במלחמת לבנון השנייה ("עודף רגישות לחיי אדם גרם לצה"ל לחלק מהכישלונות במלחמת לבנון. דיווחו לרמטכ"ל על כל חייל הרוג, וקשה לנהל כך מלחמה... בגלל נפגע אחד או שלושה עצרו במלחמה קרב שלם, וזה לא צריך לקרות"¹⁴) וכלה בתת-אלוף מאיר פינקל, המשמש מאז 2014 מפקד מרכז דדו לחשיבה

צבאית בינתחומית ("הציפייה של החברה הישראלית למלחמה ללא נפגעים השפיעה מאוד על דוקטרינת הלחימה של צה"ל... היא באה לידי ביטוי הן באסטרטגיה של ניהול המערכה והן באופן שבו הופעלו הכוחות – החל מהדרג המטכ"לי וכלה בדרג הטקטי הזוטר"¹⁵).

הערות דומות, אם כי פחות מפורשות, הועלו בשנים 2013–2014 ב"פורום הרצליה לגיבוש תפיסת הביטחון של ישראל" שבו השתתף, בין היתר, הרמטכ"ל הנוכחי – אז סגן הרמטכ"ל – אלוף גדי איזנקוט.¹⁶

לאור המסורת הארוכה והמפורשת הזאת, התעלמותה הגורפת של "אסטרטגיית צה"ל" מכל התייחסות לקשר בין הפעלת הכוח לבין הסביבה החברתית בוודאי אומרת דרשני. במבט ראשון קיים פיתוי לראות בהיעדרות הממד החברתי מהמסמך דוגמה בולטת לתסמונת "משאלת לב" (wishful thinking). זאת במיוחד לאור ממצאיהם של מחקרים השוואתיים שלפיהם מפקדי צבא, בניגוד לתדמית שיש להם של אנשים מחושבים וריאליסטיים, נוטים לבנות תמונות עולם המשקפות את הרצוי (מבחינתם) ומתעלמים במידה מסוימת מהמציאות.¹⁷ התופעה הזאת נובעת, כך נטען, משתי סיבות עיקריות:

1. רצונם המובן מאליו של מפקדים להפחית את מספר הגורמים שעומדים עליהם להתמודד בתנאי האי-ודאות האופייניים להתמודדויות צבאיות.
2. הסתמכות המפקדים על יכולתם, בשעת דחק, לנצל את ניסיונם כדי להגיב בזריזות על תופעות בלתי צפויות.

לפי ההסבר הזה לא מדובר אפוא במסמך הנידון ב"שכחת" הממד החברתי (כביטוי של הווארד), אלא בהשכחתו ובהכחשתו. מחברי המסמך – אולי בהשפעת הרושם המסנוור של התמיכה הציבורית הגורפת המוענקת דרך קבע לצה"ל בכל סקרי דעת הקהל בישראל, ובמיוחד באלה שהתפרסמו במהלך מבצע "צוק איתן" ב-2014 – רואים בביקורת החברתית אילוץ זמני שייעלם מעצמו, ולכן אין צורך להתחשב בו. ההסבר הזה בוודאי שאינו שלם. ראשית, הוא מבוסס על ההנחה שמפקדי צה"ל הם תמימים מדי, ושנית – וזו כבר נקודה חשובה יותר – הוא מתעלם מסדר היום של הפיקוד הבכיר של הצבא בזמן שפורסמה "אסטרטגיית צה"ל". מהפרספקטיבה הזאת – המתבססת על ההנחה שההקשר הוא המפתח העיקרי להבנת כל מסמך – אין זה נכון לנתח את "אסטרטגיית צה"ל" כאילו מדובר במסמך בודד שעומד בפני עצמו. האמת היא שהוא חוליה בשרשרת של מאבק מתמשך שמנהל הצבא נגד ניסיונות חוץ-צבאיים לעצבו – בעיקר באמצעות שליטה תקציבית מהודקת יותר. המאבק הזה, שהיה לאחד מסימני ההיכר של התנהלות ישראל מאז הקמתה, נערך בדרך כלל, עד שנות ה-80 וה-90 של המאה הקודמת, מתחת לרדאר הציבורי.¹⁸ אולם מאז הוא נעשה יותר ויותר פומבי, כפי שעלה, למשל, מתגובותיו הצוננות של צה"ל כבר במאי 2007

להמלצות שהגישה אז הוועדה בראשות פרופ' אבי בן-בסט לבחינת תקציב הביטחון. הקרב על תקציב הביטחון, הגולש לוויכוח חריף בנוגע לנושאים נוספים כמו תנאי השירות והפנסיה של משרתי הקבע, נעשה מאז קולני וצורם הרבה יותר.

המגמה הזאת הגיעה לשיאה ביולי 2015, כאשר התפרסמו המלצות ועדה נוספת לבחינת תקציב הביטחון. הוועדה הזאת הוקמה במאי 2014, והפעם עמד בראשה אלוף (מיל') יוחנן לוקר. צה"ל, שפסל מיד מכול וכול ובחריפות את מסקנות הוועדה הזאת, בוודאי לא הופתע מהמלצותיה וככל הנראה הכין מראש מתקפת-נגד עוצמתית. הפעם לא הסתפק הצבא בריטואל הוותיק של שיגור דוברו לאולפני הטלוויזיה כדי לטעון שמחברי דו"ח לוקר הם חובבנים שלא שיתפו את נציגי צה"ל במידה הראויה בעבודתם. הפעם גם נקט הצבא כמה יוזמות נוספות שנועדו ליצור את הרושם שהוא מתנהג באחריות המקצועית הנדרשת מארגון המופקד, בלעדית, על הגנת המדינה. יש לציין ש"אסטרטגיית צה"ל" לא הייתה הראשונה מבין היוזמות האלה. למרות ההבדלים הברורים בין התוכן של תר"ש "גדעון" לבין המסמך "אסטרטגיית צה"ל" שהתפרסם שבועיים לאחר מכן, מהבחינה הארגונית מטרתם נראית משותפת. יחד הם נועדו לחזק את הדימוי המקצועי של צה"ל ולהבהיר שהיקף האתגרים הביטחוניים שעומדים בפניהם הוא מתמודד ונחישותו להתגבר על אותם האתגרים בצורה היעילה ביותר פוטרים אותו מהצורך להתמקח עם גופים ציבוריים אחרים.

אולם נראה שלא רק בענייני תקציב מעוניין צה"ל להציב "חומת אש" בינו לבין החברה. השתיקה של "אסטרטגיית צה"ל" בכל הנוגע לממד החברתי מצביעה – כנראה – על כוונות מרחיקות לכת עוד יותר שמגמתן הבלתי נמנעת (אם כי, כמובן, הבלתי מוצהרת) היא כינון מערכת חדשה של יחסים בין הצבא לבין החברה בישראל. מבחינות רבות, הרובד הנרמז (subtext) הזה הוא החלק המהפכני ביותר במסמך. המשמעות המעשית של הסרת כל מטרה "חברתית" מרשימת יעדיו של הצבא ב"אסטרטגיית צה"ל" היא הכנת התשתית לתבנית חדשה של קשרי גומלין בין צה"ל לבין החברה הישראלית. זוהי תבנית שונה מאוד מזו שהייתה קיימת עד כה, שכן היא מציבה גבולות הפרדה ברורים ואטומים יותר מאשר בעבר בין שני המגזרים.

לפי התבנית החדשה הזאת של יחסי גומלין, צה"ל מוותר על יומרותיו המסורתיות להיות שותף מרכזי בעיצוב החברה ("עם בונה צבא בונה עם" כפי שהגדיר זאת קצין חינוך ראשי בשנים 1999–2004, תת-אלוף דאז אלעזר שטרן), תחום שבו בלאו הכי כישלונותיו רבים באחרונה מהצלחותיו.¹⁹ בתמורה, כך נראה, מצפה הצבא מהממשלה שתנקוט צעדים שישמרו על האוטונומיה המקצועית שלו. דרך אחת לעשות זאת היא להימנע משיגור צה"ל למשימות שביצוען חורג מהקונסנזוס הציבורי ולכן עלול לגרום לחילוקי דעות גם בקרב משרתיו (האם החשש מהאפשרות הזאת מסביר עוד שתיקה רועמת ב"אסטרטגיית צה"ל", הפעם בכל הנוגע להפעלת צה"ל בשטחי ארץ ישראל

שמעבר לקו הירוק, בין אם נגד תופעות של מרי פלסטיני ובין אם למטרות של פינוי התנחלויות בהתאם להוראות הממשלה?).

אולם לא פחות חשוב, מבחינת הצבא, הוא הצורך להגביל עד למינימום החוקי את ניסיונותיהם של מגזרים אזרחיים שונים – החל מקבוצות של הורים וכלה בבתי המשפט – להשפיע על ניהול הצבא באמצעות מהלכים החוצים את הגבול הדק בין מעורבות להתערבות.

המגמה היא ברורה: צפוי לנו תהליך איטי אך עקבי של התרופפות הקשרים הרבים שיצרה מערכת של קרבה כמעט חונקת (הדדית) בין צה"ל לבין החברה הישראלית. במקומה הולכת ומתגבשת מערכת יחסים בעלת אופי רגשי הרבה פחות. היא תיתקל בהתנגדותם של גורמים – משני עברי המתרס – שעדיין דבקים בטיפול סמלי הסטטוס-קוו, ובראשם המיתוס שצה"ל הוא "צבא העם". הטענה העולה מהמאמר הזה היא שהתעלמות המסמך מהעמדה המסורתית הזאת מעידה על ניצנים של חשיבה חדשה בתוך הצבא – חשיבה המסוגלת, אם כי בוודאי לא חייבת, להביא אף לעיצוב מודל חדש של צה"ל ולהופכו מצבא ששרידי סממניו המיליציוניים עדיין בולטים, לצבא המאמץ במידה הולכת וגדלה מאפיינים של כוח לוחם התנדבותי ומקצועי.

סיכומו של דבר, המסמך "אסטרטגיית צה"ל" כלל לא "שכח" לדון בממד החברתי. בפועל, שתיקתו בעניין הזה משדרת הכרה לא רק בחשיבות הממד הזה, אלא גם בצורך לעיין בו מחדש.

הערות

1. דוד בן-גוריון, "צבא ומדינה", תזכיר שהגיש לממשלה ראש הממשלה ושר הביטחון ב-18 באוקטובר 1953. פורסם לראשונה **במערכות** 279-280, יוני 1981, עמ' 2, <http://goo.gl/81Ahok>, בן-גוריון הרחיב על חשיבות הקשר הצבאי-חברתי בכמה וכמה מנאומיו מאותה התקופה שהתפרסמו בתוך ספרו: **ייחוד וייעוד: דברים על ביטחון ישראל**, מערכות, תל-אביב, תשל"א (1973).
2. **Army Strategic Planning Guidance 2013**, page 16, <https://goo.gl/mxAziG>; **Army Strategic Planning Guidance 2014**, page 24, <http://goo.gl/9mMKbl>.
3. במבוא למסמך נכתב כי: "האמנה הצבאית היא המחויבות ההדדית בין האומה לבין הצבא וכל חייל וחייל. זהו קשר משותף בל יינתק של זהות, של נאמנות ושל אחריות שקיים את הצבא במהלך ההיסטוריה", <https://goo.gl/Fggeze> על השתלשלות המסמך הזה ראו: Sarah Ingham, *The Military Covenant: Its Impact on Civil-Military Relations in Britain*, Ashgate, London, 2014.
4. **שם**.
5. Michael Howard, "The Forgotten Dimensions of Strategy," *Foreign Affairs* 57, summer 1979, pp. 975-986, <https://goo.gl/0i3GRA>, תרגום עברי של המאמר מצוי בתוך: אפרים ענבר, **המלחמה**, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1998, עמ' 120-129.
6. התופעות האלה זוכות להתייחסות רחבה במיוחד בספרות העכשווית. לאזכורים מוקדמים שתורגמו לעברית ראו: צ'רלס מוסקוס, "לקראת צבא פוסט-מודרני", **תרבות דמוקרטית** 4-5, 2001, עמ' 213-232; אדוורד לוטוואק, "מלחמה פוסט-הרואית", **מערכות** 374-375, פברואר 2001, עמ' 4-9, <http://goo.gl/Fipdjn>.
7. קובי מיכאל, "הפיקוח האזרחי במכלול יחסי צבא ומדינה ויחסי צבא חברה: מהות הפיקוח

- האזרחי – תהליכים ועקרונות בפרספקטיבה השוואתית", בתוך: ראובן פדהצור (עורך), **ביטחון לאומי – מבט ביקורתי**, המכללה האקדמית נתניה, 2012, עמ' 19, <http://goo.gl/9Av8hY>
1. כך, בנובמבר 2013, לראשונה מאז 1945, הורשע חייל בריטי ברצח אויב (במקרה הזה לוחם טליבאן פצוע). הוא פוטר מהצבא ונידון ל-10 שנות מאסר. במאי 2015 הפחית בית המשפט לערעורים שנתיים מעונשו, אך אישר פיטוריו מהצבא. ראו: <http://goo.gl/lH23Zb>
2. נאום הרמטכ"ל בעצרת הממלכתית לציון שנה לרצח ראש הממשלה, יצחק רבין, **ידיעות אחרונות**, 28 באוקטובר 1996.
3. **פרלמנט**, גיליון 31, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2001, <http://goo.gl/gviul0>
4. סטיוארט כהן, "לקראת כפיפות יתר של צה"ל?: שינוי מערכות היחסים בין הדרג האזרחי לבין הצבא בישראל", **מערכות** 403-404, דצמבר 2005, עמ' 8-21, <http://goo.gl/ehZ2rs>
5. להרחבה ראו: עמיחי כהן וסטיוארט כהן, **יורים ושופטים: ביטחון ומשפט בישראל**, ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2014, עמ' 176-223.
6. משה תמיר, **מלחמה ללא אות**, מערכות, תל-אביב, 2005, עמ' 193.
7. צוטט אצל: יוסי יהושוע, "שקיעת הערכים", **ידיעות אחרונות – המוסף לשבת**, 13 ביולי 2007, עמ' 11-13.
8. מאיר פינקל, "השפעת החברה על הדוקטרינה ועל התרבות של צה"ל", **מערכות** 412, מאי 2007, עמ' 61, <http://goo.gl/FLKfYA> להרחבה ראו: יגיל לוי, "הממד החברתי של הפיקוח האזרחי על הצבא: מדיניות מניעת נפגעים", בתוך: אפרים לביא (עורך), **יחסי צבא-חברה בישראל: השלכות על קבלת החלטות בנושאי ביטחון ושלוש**, משגב, תל-אביב, 2011, עמ' 69-86.
9. גיבוש תפיסת הביטחון הישראלית, אתר כנס הרצליה השנתי, <http://goo.gl/P9Y02c> ראו במיוחד את נייר העמדה מס' 3 של הפורום: יואב גלבר, **תפיסת הביטחון ומקומו של הצבא בחברה הישראלית**, מאי 2014, <http://goo.gl/HDiWdv>
10. Eliot Cohen and John Gooch, *Military Misfortunes: The Anatomy of Failure in War*, 2nd Edition, Free Press, New York, 2006.
11. ליוצא מן הכלל אחד ראו: יצחק גרינברג, "הוויכוח על תקציב הביטחון בשנת 1952 (דוד בן-גוריון-יגאל ידין)", **יחסי מדינה-צבא בישראל 1948-1974**, אוניברסיטת תל-אביב, 2002, עמ' 39-45.
12. דב תמיר, **צבא העם במבחן**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, מזכר 148, ספטמבר 2015, עמ' 27-36, <http://goo.gl/i0d94Y>